

GENERAL ICHI – EGIPSKI PODRÓŻNIK Z EPOKI BUDOWNICZYCH PIRAMID

Streszczenie

Kontakty faraonńskiego Egiptu z sąsiednimi krajami były częste i intensywne. Znacznie rzadziej podejmowano wyprawy na bardziej odległe tereny, a ważnym celem takich podróży był kraj Punt. Artykuł omawia egipskie ekspedycje do kraju Punt w epoce budowniczych piramid (Stare Państwo, ok. 2543-2120 p.n.e.). Przedstawione zostały nowe świadectwa, pochodzące z polskich badań archeologicznych w Egipcie, dotyczące wysokiej rangi urzędnika odpowiedzialnego za zagraniczne ekspedycje, a mogące wskazywać na nieznaną dotychczas wyprawę u schyłku Starego Państwa.

Słowa kluczowe:

Egipt, Stare Państwo, ekspedycje, Punt, Sakkara, Wadi Hammamat

Wstęp

Do wielkich dokonań, z jakimi w popularnym wyobrażeniu jest kojarzona cywilizacja Egiptu faraonów, najczęściej nie należą morskie podróże, jednak Egipcjanie podejmowali je już w trzecim tysiącleciu p.n.e. – w czasach Starego Państwa, epoce budowniczych piramid (ok. 2543-2120 p.n.e.¹). Badania prowadzone przez polską misję archeologiczną w Sakkarze, na jednym z największych i najważniejszych cmentarzysk starożytnego Egiptu, dostarczyły nowych informacji, które mogą znacząco poszerzyć naszą wiedzę na temat takich wypraw. Sakkara, stanowisko położone ok. 30 kilometrów na południe od Kairu, było częścią rozległej nekropoli starożytnej stolicy, Memfis. Funkcjonowało nieprzerwanie przez ponad trzy tysiąclecia i zawiera setki grobowców władców oraz urzędników państwa faraonów, wśród nich najstarszą piramidę świata, zbudowaną dla króla Neczericheta (ok. 2592–2566 p.n.e.), dziś znanego bardziej pod nadanym mu przez potomnych imieniem Dżeser (co znaczy „Święty”)². Na cmentarzysku tym zostali pochowani wezyrowie, dostojnicy i kapłani, ale także

¹ W niniejszym artykule chronologię bezwzględną przyjęto za: E. Hornung, R. Krauss, D. A. Warburton (red.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden - Boston 2006. Należy jednak pamiętać, że ze względu na niekompletność źródeł, a przede wszystkim brak ciągłej rachuby lat w starożytnym Egipcie (mówiąc w dużym uproszczeniu, wraz ze wstąpieniem na tron każdego kolejnego władcy rachuba zaczynała się na nowo) wszystkie daty odnoszące się do starożytności są przybliżone. Problemy te zostały szczegółowo omówione m. in. w *Ancient Egyptian Chronology*.

² H. S. Smith, *Saqqara*, [w:] W. Helck, W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1975-86, t. V, kol. 386-428

cała rzesza skromniejszych urzędników, dzięki którym państwo faraonów mogło funkcjonować, wśród nich znalazł się człowiek imieniem Ichi, który – jak się wydaje – brał udział w wyprawie w głąb Afryki około 2280 roku p.n.e. Informacje zawarte w grobowcu są jednak fragmentaryczne, dlatego aby ustalić, kim był i czego mógł dokonać Ichi, trzeba najpierw przyjrzeć się kontaktom faraonńskiego Egiptu z otaczającym go światem oraz temu, kiedy, dokąd i jak podejmowali wyprawy starożytni Egipcjanie.

Samo środowisko geograficzne Egiptu wydaje się sprzyjać izolacji – żyzną dolinę Nilu otaczają nienadające się do zamieszkania i trudne do przebycia pustynie i morza. Przy tym, większość zasobów potrzebnych do powstania i rozwoju cywilizacji była dostępna w kraju, a dodatkowo w bezpośrednim sąsiedztwie Egiptu leżą dwa obszary bogate w surowce mineralne: Nubia i Synaj. Do obu tych rejonów można było dotrzeć łądem lub rzeką, bez konieczności podejmowania długich, kosztownych i potencjalnie niebezpiecznych, morskich wypraw. Dlatego najbardziej uczęszczane szlaki prowadziły na północny wschód – na Synaj i do Lewantu oraz na południe – do Nubii³.

Wiadomo jednak, że Egipcjanie byli w stanie podejmować morskie wyprawy, a najnowsze badania wskazują, że robili to znacznie częściej, niż jeszcze niedawno sądzono. Jednym z najważniejszych celów takich podróży był kraj Punt – będący częścią obszaru przez samych Egipcjan zwanego Ziemią Boga – źródło złota, hebanu, kości słoniowej, kadzidła, mirry i innych egzotycznych towarów⁴.

Egipskie ekspedycje do kraju Punt

Jak wynika z egipskich źródeł, wyprawy handlowe do Puntu były podejmowane w III i II tysiącleciu p.n.e.; każdą z nich opisywano jako wielkie, ważne wydarzenie⁵. Jak się wydaje, później Egipcjanie przestali utrzymywać regularne kontakty z Puntem, który stopniowo wszedł do literatury jako legendarna, egzo-

³ J. Phillips, *Punt and Aksum: Egypt and the Horn of Africa*, „The Journal of African History”, t. 38, nr 3, 1997, s. 423-457; B. Kemp, *Ancient Egypt: Anatomy of a civilization*. London - New York, 2007, s. 8-11, 16-33; H. Köpp-Junk, *Travel*, [w:] E. Frood, W. Wendrich (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, 2013 (<http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/z002gvznf>). Por. także: J. P. Allen, *The Egyptian Concept of the World*, [w:] D. O'Connor, S. Quirke (red.), *Mysterious Lands*, London, 2003, s. 23-30.

⁴ Por. np. M. Ch. Boreux, *Études de nautique égyptienne: l'art de la navigation en Égypte jusqu'à la fin de l'Ancien Empire* (Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale 50), Le Caire 1924-25; E. Eichler, *Untersuchungen zum Expeditionswesen des ägyptischen Alten Reiches*, Wiesbaden 1993; T. Hikade, *Das Expeditionswesen im Neuen Reich: Ein Beitrag zur Rohstoffversorgung und Außenhandel* (Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens 21), Heidelberg 2001; Köpp-Junk, *Travel*; S. Vinson, *Seafaring*, [w:] E. Frood, W. Wendrich (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, 2009 (<http://escholarship.org/uc/item/9d93885v>).

⁵ R. Herzog, *Punt* (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo 6), Glückstadt 1968, s. 20-21; K. A. Kitchen, *Punt*, [w:] W. Helck, W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1975-86, t. IV, kol. 1198-1201.

tyczna kraina obfitości⁶. Najslyniejsza z takich wypraw miała miejsce w 9 roku panowania królowej Hatszepsut (ok. 1479-1458 p.n.e.). Jest ona najslyniejsza po części dlatego, że tylko po niej zachowały się do naszych czasów inskrypcje i przedstawienia, szczególnie dokumentujące m.in. wyobrażenia fauny i flory, mieszkańców oraz ich domostw⁷. Początki kontaktów Egiptu z Puntem sięgają jednak czasów Starego Państwa. Właśnie ten najwcześniejszy etap egipskiej eksploracji Afryki będzie przedmiotem niniejszych rozważań.

Źródła egipskie poświadczają trzy wyprawy do Puntu zorganizowane w czasach Starego Państwa. W dokumentach, odnoszących się do okresu panowania króla Sahure (ok. 2428-2416 p.n.e.), odnotowano luksusowe towary sprowadzone z Puntu⁸. Nie zachowały się żadne bezpośrednie źródła dotyczące kolejnej wyprawy, za panowania króla Dzedkare Izezi (ok. 2365-2322 p.n.e.), ale ponad sto lat później król Pepi II (ok. 2216-2153 p.n.e.), w liście do Herchufa (o którym będzie jeszcze mowa), wspominał o „karle sprowadzonym przez Nosiciela Pieczęci Boga Werdzededba za (czasów króla) Izezi”⁹. Tytuł Nosiciela Pieczęci Boga (eg. *ḥtmj-ntj*) w czasach Starego Państwa wyróżniał urzędnika odpowiedzialnego za nadzór nad różnego rodzaju przedsięwzięciami, w których brała udział armia i flota. Do takich przedsięwzięć należały ekspedycje do kamieniołomów na pustyni, na przykład w Wadi Hammamat, ale również do obcych krajów, takich jak Lewant, Nubia czy Punt¹⁰.

⁶ Herzog, *Punt*, s. 20-21. Z taką interpretacją, a także z proponowaną lokalizacją Puntu, nie zgadza się jednak D. Meeks (*Locating Punt*, [w:] D. O'Connor, S. Quirke (red.), *Mysterious lands*, London, 2003, s. 69-70).

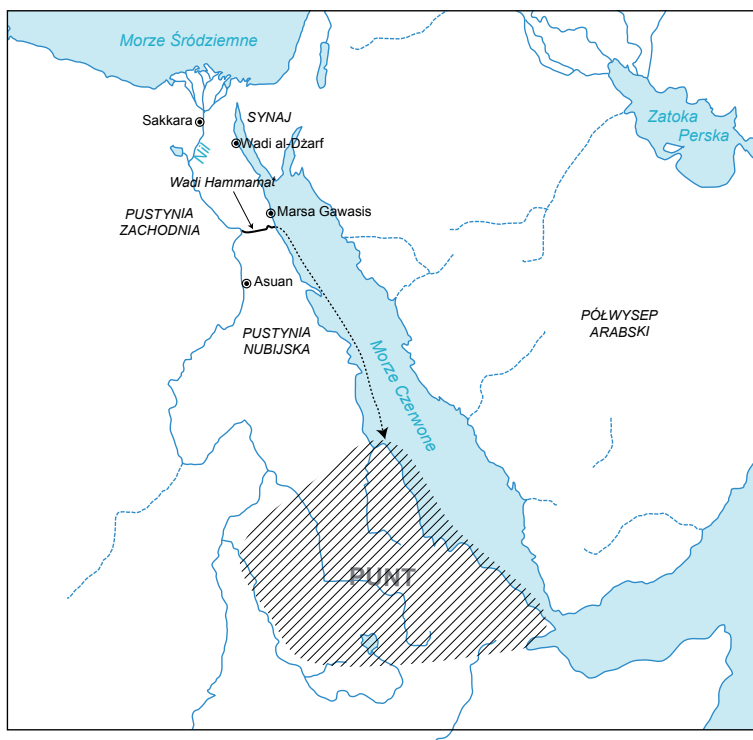
⁷ E. Naville, *The Temple of Deir el-Bahari* III, London 1898, pl. 69; W. S. Smith, *The Land of Punt*, „Journal of the American Research Center in Egypt”, t. 1, 1962, s. 59-61; P. Scholz, *Fürstin Iiti – die 'Schönheit' aus Punt*, „Studien zur altägyptischen Kultur”, t. 11, 1984, s. 529-556; Phillips, *Punt and Aksum*, s. 429-433.

⁸ Na zachowanym fragmencie annałów z czasów V dynastii (tzw. „Kamieniu z Palermo”) znajduje się informacja dotycząca roku po 7 spisie za panowania Sahure: „To, co sprowadzono z (...) Puntu: mirra - 80000 (miar), elektrum - 6000 (sztuk), malachit (?) - 2000 (sztuk), pachnidło (?) - 23020 (miar)” (por. K. Sethe, *Urkunden des Alten Reiches*, Leipzig 1933, s. 246; N. Strudwick, *Texts from the Pyramid Age*, Atlanta 2005, s. 72; T. A. H. Wilkinson, *Royal Annals of Ancient Egypt*, London and New York, 2000, s. 168-171). Dekoracja kompleksu grobowego tego samego władcy również wydają się potwierdzać wyprawę do Puntu (T. El Awady, *King Sahure with the Precious Trees from Punt in a Unique Scene!*, [w:] M. Bárta, *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the conference held in Prague, May 31 – June 4, 2004*, Prague, 2006, s. 37-44).

⁹ List króla został włączony do inskrypcji biograficznej Herchufa w jego grobowcu na Qubbat al-Hawa w Asuanie; por. Sethe, *Urkunden des Alten Reiches*, s. 128-129; Strudwick, *Texts from the Pyramid Age*, s. 332.

¹⁰ D. Jones, *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*, Oxford 2000, s. 767, nr 2791. Por. E. Eichler, *Untersuchungen zum Expeditionswesen des ägyptischen Alten Reiches*, Wiesbaden 1993, s. 234-254; K. O. Kuraszkiewicz, *The title ḥtmj-ntj – god's sealer – in the Old Kingdom*, [w:] M. Bárta (red.), *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference Held in Prague, May 31-June 4, 2004*, Prague 2006, s. 193-195.

Wyprawa, którą kierował Werdzededba musiała być nadzwyczajnym wydarzeniem, skoro pamięć o nim przetrwała tak długo¹¹. Sam Pepi II również planował wyprawę do Puntu. Dowiadujemy się o tym pośrednio; młodszy kolega po fachu Herchufa, Pepinacht zwany Heqaibem, otrzymał od władcy szczególną misję: „Majestat mojego pana wysłał mnie do kraju Aamu (koczowników z Pustyni Wschodniej), aby sprowadzić dla niego (ciało) Jedynego Przyjaciela, Przełożonego Cudzoziemców Ananchti, syna Strażnika Nechen Kaopera, który budował tam statek do Puntu, kiedy zabili go Aamu spośród Mieszkańców Piasku”¹². Przygotowania do wyprawy były więc najwyraźniej w toku, lecz nie wiemy, czy ostatecznie doszła ona do skutku.

1. Północno-wschodnia Afryka: porty Wadi al-Dżarf i Marsa Gawasis, nekropole w Sakkarze i Asuanie (Qubbat al-Hawa), dolina Wadi Hammamat oraz prawdopodobne położenie Puntu. (rys. K. Kuraskiewicz)

¹¹ Być może o dokonaniach Werdzededba pamiętano niemal sześć stuleci dłużej: w porcie Marsa Gawasis, skąd wyruszały wyprawy do Puntu, został znaleziony ostrakon z czasów Średniego Państwa (ok. 1980-1760 p.n.e.), na którym zapisano nazwę (przypuszczalnie statku) – „Werdzededba-jest-silny” – zapewne nawiązującą do imienia wybitnej postaci z przeszłości; Meeks, *Locating Punt*, s. 72.

¹² Wzmianka zawarta w inskrypcji biograficznej Pepinachta w jego grobowcu na Qubbat al-Hawa w Asuanie; por. Sethe, *Urkunden des Alten Reiches*, s. 134; Strudwick, *Texts from the Pyramid Age*, s. 335.

Sami Egipcjanie nigdy nie opisali położenia Puntu. Ze źródeł wynika, że podróż odbywała się morzem i lądem, a charakterystyczne dla tej krainy rośliny i zwierzęta (m. in. pawiany i żyrafy, palma dum i mirra, ryby występujące w Morzu Czerwonym i Oceanie Indyjskim) wskazują na jej lokalizację we wschodniej Afryce, najprawdopodobniej na obszarze dzisiejszej północnej Etiopii i Erytrei¹³. Według źródeł egipskich wyprawy wyruszały do Puntu przez Morze Czerwone, choć możliwe, że towary z Puntu docierały do Egiptu również drogą lądową, przez pośredników. Wybrzeże Morza Czerwonego było przez długi czas niedoceniane przez egiptologów, ale ostatnio badania tego obszaru zostały zintensyfikowane, dzięki czemu ogromnie wzbogaciła się nasza wiedza o działalności starożytnych Egipcjan na morzu¹⁴. Zidentyfikowano co najmniej trzy porty działające w czasach faraonów. Z położonych na północy Ajn Suchna¹⁵ i Wadi al-Dżarf¹⁶ wyruszały ekspedycje do kopalń na Synaju. Port Wadi al-Dżarf działał już w XXVII wieku p.n.e., za panowania króla Chufu (dzisiaj bardziej znanego jako Cheops – budowniczego Wielkiej Piramidy w Giza). Z leżącego dalej na południe portu Marsa Gawasis w czasach Średniego Państwa (ok. 1980-1760 p.n.e.) wypływały wyprawy do Puntu¹⁷.

¹³ K. A. Kitchen, *Punt and how to get there*, „Orientalia”, t. 40, 1971, s. 184–207; R. Fattovich, *Punt: The archaeological perspective*, „Beiträge zur Sudanforschung”, t. 6, 1996, s. 15–29; Meeks, *Locating Punt*; Phillips, *Punt and Aksum*, s. 423–457; R. Fattovich, *The problem of Punt in the light of recent field work in the Eastern Sudan*, [w:] S. Schoske (red.) *Akten des Vierten Internationalen Ägyptologen Kongresses – München 1985*, Hamburg, 1991, s. 257–272; S. P. Harvey, *Interpreting Punt: Geographic, cultural and artistic landscapes*, [w:] D. O’Connor, S. Quirke (red.), *Mysterious lands*, London, 2003. Badania genetyczne szczątków pawianów sprowadzonych do Egiptu z Puntu wskazują na ich bliskie pokrewieństwo z pawianami występującymi w północnej Etiopii i Erytrei ale nie w Somalii (G.L. Moritz, N.J. Dominy, S. Ikram, *Baboons, stable isotopes, and the location of Punt*, Abstract American Research Center in Egypt’s 61st Annual Meeting, California, Oakland, 2010, s. 70).

¹⁴ Por. np. P. Tallet, *Les Égyptiens et le littoral de la mer Rouge à l’époque pharaonique*, „Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, t. 153/2, 2009, s. 687–719; P. Tallet, *Deux notes sur les expéditions au pays du Pount*, „Revue d’Égyptologie”, t. 64, 2013, s. 189–203.

¹⁵ M. Abd el-Raziq, G. Castel, P. Tallet, G. Marouard, *The Pharaonic Site of Ayn Soukhna in the Gulf of Suez. 2001–2009 Progress Report*, [w:] P. Tallet, E. Mahfouz (red.), *The Red Sea in Pharaonic Times. Recent Discoveries along the Red Sea Coast* (BdE 155), Le Caire 2012, pp. 3–19; P. Tallet, *Ayn Soukhna and Wadi el-Jarf: Two newly discovered pharaonic harbours on the Suez Gulf*, „British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan”, t. 18, 2012, s. 147–68.

¹⁶ Tallet, P., Marouard, G., Laisney, D., *Un port de la IVe dynastie au Ouadi al-Jarf (Mer Rouge)*, *Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale du Caire*, t. 112, 2012, s. 403–446; Tallet, *Ayn Soukhna and Wadi el-Jarf: Two newly discovered pharaonic harbours on the Suez Gulf*, „British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan”, t. 18, 2012, s. 147–68; P. Tallet, *The Wadi al-Jarf Site: A Harbour of Khufu on the Red Sea*, „Journal of Ancient Egyptian Interconnections”, t. 5: 1, 2013, s. 76–84.

¹⁷ P. Tallet, *Les Égyptiens et le littoral de la mer Rouge à l’époque pharaonique*, „Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, t. 153/2, 2009, s. 687–719; F Fattovich R., *Egypt’s trade with Punt: New discoveries on the Red Sea coast*, „British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan”, t. 18, 2012, s. 1–51.

Kilku słów wyjaśnienia wymaga logistyka takich podróży. Ponieważ w Egipcie obszary nadające się do zamieszkania były ograniczone w zasadzie do doliny Nilu (oraz oaz), to właśnie tam – daleko od portów Morza Czerwonego – najprawdopodobniej odbywała się większość prac przygotowawczych i organizacyjnych. Następnie uczestnicy ekspedycji wraz z całym ekwipunkiem musieli przedostać się przez suchą i nieprzyjazną pustynię na wybrzeże Morza Czerwonego. Wszystkie wskazuje na to, że statki były budowane w stoczniach nad Nilem, a następnie rozmontowywane i transportowane w częściach¹⁸. Najdogodniejsza trasa z doliny Nilu nad Morze Czerwone prowadziła wzdłuż szerokiej pustynnej doliny, Wadi Hammamat¹⁹. Starożytni podróżni przemierzający tę trasę pozostawili liczne graffiti – wydrapane na skałach napisy, czasem również przedstawienia – które często zawierają ich imiona i daty podróży²⁰. Trzeba jednak dodać, że Wadi Hammamat samo w sobie było dla starożytnych Egipcjan obszarem interesującym jako źródło złota i użytecznych gatunków kamienia – bazaltu, łupku i szarogłazu²¹. Dlatego graffiti pozostawione w Wadi Hammamat niewątpliwie świadczą, że przechodziły tędy ekspedycje, ale jeżeli nie zostało to w inskrypcjach wyraźnie określone, nie możemy być pewni, czy celem upamiętnionych w nich wypraw były miejscowe kamieniołomy, czy jakieś inne miejsce.

Grobowiec Ichiego w Sakkarze

Polska misja archeologiczna w Sakkarze pracuje od ponad dwudziestu sezonów po zachodniej stronie Piramidy Schodkowej, zbudowanej jako miejsce wiecznego spoczynku króla Neczericheta – pierwszej egipskiej piramidy i pierwszego w Egipcie dzieła monumentalnej architektury kamiennej²². Przedmiotem badań

¹⁸ Por. np. L. Bradbury, *Reflections on Traveling to 'God's Land' and Punt in the Middle Kingdom*, „Journal of the American Research Center in Egypt”, t. 25, 1988, s. 127-156; L. Bradbury, *Kpn-boats, Punt Trade, and a Lost Emporium*, „Journal of the American Research Center in Egypt”, t. 33, 1996, s. 37-60; Phillips, *Punt and Aksum*, s. 429-433; Meeks, *Locating Punt*, s. 73-77.

¹⁹ R. Gundlach, *Wadi Hammamat*, [w:] W. Helck, W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1975-86, t. VI, kol. 1099-1113; S. E. Sidebotham, M. Hense, H. M. Nouwens, *The Red Land: The Illustrated Archaeology of Egypt's Eastern Desert*, Cairo 2008, s. 63-69.

²⁰ Dotychczas zostało opublikowanych około 500 starożytnych inskrypcji (przede wszystkim: J. Couyat, P. Montet, *Les inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques de Ouâdi Hammâmât*, Le Caire 1912; G. Goyon, *Nouvelles inscriptions rupestres du Wadi Hammamat*, Paris 1957;

²¹ B. Aston, J. A. Harrell, I. Shaw, *Stone*, [w:] P. T. Nicholson, I. Shaw (red.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge 2000, s. 5-77.

²² Polsko-Egipska Misja Archeologiczna, kierowana przez prof. Karola Myśliwca, działa w Sakkarze od 1987 roku (z przerwą w latach 1988-1995). Pełna bibliografia dotycząca tych wykopalisk jest publikowana w kolejnych tomach serii *Saqqara*: K. Myśliwiec, K. O. Kuraszkiewicz, D. Czerwik, T. Rzeuska, M. Kaczmarek, A. Kowalska, M. Radomska, Z. Godziejewski, *Saqqara I. The Tomb of Merefnebef*, Varsovie, 2004 s. 31-36; Radomska, M., Kowalska, A., Kaczmarek, M., Rzeuska, T. I. (with contributions by E. Kopp, K.O. Kuraszkiewicz, J.K. Winnicki; red. K. Myśliwiec), *Saqqara III. The Upper Necropolis, Part I: The Catalogue with drawings*, Varsovie 2008, s. 27-28; K. Myśliwiec, K. O. Kuraszkiewicz (with contributions by Kowalska, A., Radomska, M., Rzeuska, T., Kaczmarek,

2. Fasada kaplicy grobowej Ichiego w Sakkarze. Na węgarach znajdują się inskrypcje przedstawione na il. 3; w podłodze widoczne bazy (niezachowanych) filarów portyku (fot. J. Dąbrowski)

polskich archeologów jest między innymi rozległe cmentarzysko dostojników działających na dworach kilku kolejnych władców VI dynastii, w XXIII stuleciu p.n.e. Jeden z większych grobowców, odkryty w 2002 roku, należał do urzędnika o imieniu Ichi²³.

Grobowiec egipskiego dostojnika powinien się składać z dwóch części: właściwego miejsca pochówku – komory grobowej, do której prowadził głęboki szyb blokowany po pogrzebie, oraz miejsca kultu – kaplicy, w której żywi składali ofiary dla zmarłych. Kaplica grobowca Ichiego jest wykutym w skale pomieszczeniem o szerokości prawie czterech i długości ponad sześciu metrów, które nie zostało nigdy ukończone. Ponieważ skała w tej części nekropoli jest wyjątkowo krucha

M., Kozieradzka, I., Godziejewski, Z., Ikram, S., Zatorska A.), *Saqqara IV. The Funerary Complex of Nyankhneferem*, Varsovie 2010, s. 23-24; K. O. Kuraszkiewicz, *Saqqara V. Old Kingdom Structures between the Step Pyramid Complex and the Dry Moat. Part I: Architecture and Development of the Necropolis*, Varsovie 2013, s. 6-7. Raporty wykopaliskowe ukazują się regularnie w czasopiśmie *Polish Archaeology in the Mediterranean* (<http://www.pcma.uw.edu.pl/pl/pam-journal/>).

²³ K. O. Kuraszkiewicz, *The Tomb of Ikhi/Mery in Saqqara and Royal Expeditions During the Sixth Dynasty*, „*Etudes et Travaux*”, t. 27, 2014, s. 202-216; wcześniejsza bibliografia: *ibid.*, przyp. 1.

Hammamat 103

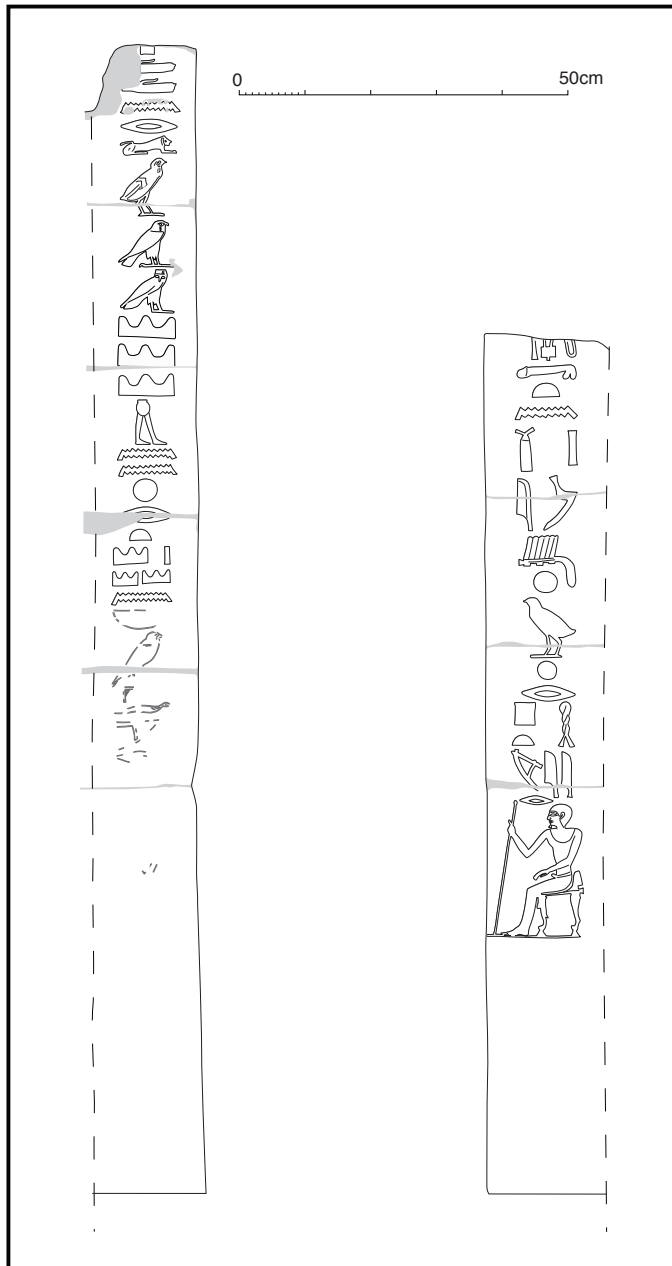
Hammamat 107

3. Graffiti z czasów Starego Państwa w Wadi Hammamat: Hamm. 103 podaje imiona i tytuły Ichiego oraz jego syna, a także wzmiankuje pierwszy jubileusz panowania Pepi I; Hamm. 107 zawiera imię i tytuł starszego Ichiego oraz podaje datę ekspedycji: „rok po 18 spisie, trzeci miesiąc pory szemu (żniw), dzień 27” za panowania Pepi I (rys. K. Kuraszkiewicz wg: Lepsius, *Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien*, t. 2, pl. 115 c, g)

i splekana, jego ściany miały zostać obudowane wapiennymi blokami, które stanowiłyby znacznie lepsze podłoże dla reliefowej dekoracji; prace zostały jednak przerwane po zbudowaniu fasady (której dekoracja również została wykonana tylko częściowo) i niektórych elementów architektonicznych we wnętrzu kaplicy. Grobowiec zawierał dwa szyby grobowe i dwa miejsca służące do składania ofiar, co wskazuje jednoznacznie, że był przewidziany (lub zaadaptowany) dla dwóch osób. Liczne inskrypcje na wapiennych elementach konstrukcji świadczą, że jego właścicielem był Nosiciel Pieczęci Boga Ichi oraz jego syn, który odziedziczył po ojcu zarówno imię, jak i tytuł.

Kilka graffiti w Wadi Hammamat wpmiina dwie osoby – ojca i syna – noszących to samo imię, Ichi. W inskrypcjach tych, zidentyfikowanych i zadokumentowanych już w XIX wieku, odnotowano ekspedycję wysłaną na rozkaz króla Pepi I (ok. 2276-2228 p.n.e.) pod koniec jego panowania²⁴. Ekspedycją dowodził Nosiciel Pieczęci Boga Ichi, a brał w niej udział, między innymi, jego syn, kapitan statku Ichi. Nie ulega wątpliwości, że chodzi o tych samych urzędników, do których należał grobowiec odkryty w Sakkarze. Można zauważyć różnicę w tytułach

²⁴ Starszy Ichi jest wymieniony w inskrypcjach Hammamat 30 (Goyon, *Nouvelles inscriptions du Wadi Hammâmât*, s. 64, pl. XXXII), 61 (Couyat, Montet, *Ouâdi Hammâmât*, s. 61), 103 (Couyat Montet, *Ouâdi Hammâmât*, s. 72, pl. 25), 107 (Couyat Montet, *Ouâdi Hammâmât*, s. 74, pl. XXVII). W inskrypcjach Hammamat 30 i 103 wspomniany jest także jego syn (Ichi II). Por. Kuraszkiewicz, *The title ḥtmtj-nṯr*, s. 193-195.

4. Inskrypcje na węgarkach portyku grobowca Ichiego w Sakkarze. Lewy (południowy) węgar zawiera tytuły „Ten, który wzbudza strach przed Horusem w obcych krajach” i „Ten, który przynosi produkty obcych krajów swojemu panu”; na prawym (północnym), oprócz tytułów i epitetów Ichiego, znajduje się jego wizerunek. (rys. K. Kuraskiewicz)

młodszeo Ichiego, co jest zrozumiałe, ponieważ grobowiec musiał powstać na późniejszym etapie jego kariery niż inskrypcje w Wadi Hammamat. Żadna z tych inskrypcji nie wymienia celu ekspedycji z ich udziałem, ale warto zwrócić uwagę, że młodszy Ichi był kapitanem statku.

Bardzo interesujących w tym kontekście informacji dostarcza odkryta dopiero w 2012 roku część dekoracji grobowca, podająca dalsze tytuły starszego Ichiego²⁵. Jeden z nich oznacza głównodowodzącego armii, generała – *jmj-r3 mš'*; taki tytuł nosili także dowódcy ekspedycji, choć nie jest do końca jasne czy to wojskowemu powierzano dowodzenie wyprawą, czy też szef wyprawy był mianowany generałem. Tytuł ten często pojawia się w źródłach egipskich, lecz kierowanie zagranicznymi wyprawami było tylko jednym z wielu obowiązków urzędników pełniących tę funkcję.

Dwa pozostałe tytuły są znacznie rzadsze i bardziej intrygujące, przy czym nosili je wyłącznie urzędnicy z tytułem Nosiciela Pieczęci Boga. Pierwszy brzmi „Ten, który wzbudza strach przed Horusem w obcych krajach”²⁶; „Horus” oznacza w tym przypadku faraona, który – z definicji – miał wzbudzać strach w swoich wrogach, czyli wszystkich, którzy nie byli jego poddanymi. Właśnie dlatego kontakty Egiptu z zagranicą były opisywane w kategoriach podboju i ściągania trybutu, nawet jeśli w rzeczywistości miały charakter najzupełniej pokojowy, jak na przykład ekspedycje do Puntu.

Znaczenie drugiego tytułu, „Ten, który przynosi produkty obcych krajów swojemu panu”²⁷, jest oczywiste.

Te dwa – bardzo wymowne – tytuły nosiło, oprócz Ichiego, tylko kilku starożytnych urzędników; warto przyrzeć im się dokładniej (w kolejności chronologicznej), ponieważ mogą stanowić wskazówkę co do celu wyprawy, którą kierował Ichi.

Podróżnicy epoki budowniczych piramid

Pierwszym z dostojników wyróżnionych takimi tytułami był Kajemczenenet, żyjący za panowania króla Dzedkare Izezi w XXIV wieku p.n.e. – krewny króla, architekt i żeglarz. Według jego fragmentarycznie zachowanej, a przez to nieco zagadkowej, inskrypcji biograficznej Kajemczenenet kierował królewskimi projektami budowlanymi i dowodził wyprawami, których cel pozostaje, niestety, nieznanym. W końcu został pochowany w Sakkarze, niecałe trzysta metrów do miejsca, gdzie później wykuto grobowiec Ichiego²⁸.

²⁵ K. O. Kuraszkiewicz, *The Tomb of Ikhi/Mery in Saqqara and Royal Expeditions During the Sixth Dynasty*, „Etudes et Travaux”, t. 27, 2014, s. 202-216.

²⁶ Jones, *Index*, s. 1009, nr 3739.

²⁷ Jones, *Index*, s. 306, nr 1116.

²⁸ Sethe, *Urkunden des Alten Reiches*, s. 180. Por. E. Schott, *Die Biographie des Ka-em-tenenet*, [w:] J. Assmann, E. Feucht, R. Grieshammer (red.), *Fragen an die altägyptische Literatur. Gedenkschrift E. Otto*, Wiesbaden 1977, pp. 443-461.

Kolejny urzędnik, Ini, działał za panowania Pepi I, Merenre i Pepi II, więc mógł być współczesnym lub nieco młodszym kolegą Ichiego²⁹. Jego długa autobiografia (bliższa raczej raportowi księgowemu niż tekstowi literackiemu), wymienia podróże do krajów Lewantu. Za swoje dokonania został on nagrodzony przez Pepi I, który nadał mu nowe imię. Ini znaczy „ten, który przynosi”. Po podróżach król zmienił mu imię na „Inidżefa”, co znaczy „Ten, który przynosi zaopatrzenie” (podobna fraza występuje w jednym z omawianych tytułów; daje ona również pojęcie o tym, jak egipscy władcy postrzegali cel wypraw do dalekich krajów). Inidżefa został doceniony także przez Pepi II, który nadał mu przywilej uczestniczenia w królewskich posiłkach, choć nie jest do końca jasne, czy mógł on jadać wraz z władcą, czy tylko napawać się widokiem uczującego monarchy. Bloki pochodzące z jego grobowca zostały wprawdzie znalezione poza Egiptem, ale wydaje się najbardziej prawdopodobne, że Ini był pochowany gdzieś w Sakkarze³⁰.

Następny urzędnik noszący oba tytuły, Herchuf, jest sławną postacią. Rezydował przy południowej granicy Egiptu, na wyspie Elefantynie (przy dzisiejszym Asuanie) i podróżował do Nubii, a nawet dalej na południe, w początkowych latach panowania Pepi II (a więc pod koniec kariery Iniego i zapewne krótko po Ichim), który wstąpił na tron jako dziecko i w czasie wyprawy Herchufa miał zaledwie około dziesięciu lat. Najślawniejszym dokonaniem Herchufa była ekspedycja na dalekie południe, do kraju Jam, który leżał prawdopodobnie w okolicach dzisiejszego Chartumu³¹. Stamtąd sprowadził dla młodego władcy tańczącego karła³². Wszystko to zostało opisane w inskrypcji biograficznej w jego grobowcu na nekropoli Qubbat al-Hawa w Asuanie³³, a dokonania Herchufa zostały porównane do wyprawy do Puntu.

²⁹ M. Marcolin, *Iny, a Much-Travelled Official of the Sixth Dynasty: Unpublished Reliefs in Japan*, [w:] M. Bárta, F. Coppens, J. Krejčí (red.), *Abusir and Saqqara in the Year 2005*, Prague 2006, s. 282-310; M. Marcolin, A.D. Espinel, *The Sixth Dynasty Biographic Inscriptions of Iny: More Pieces to the Puzzle*, [w:] M. Bárta, F. Coppens, J. Krejčí (red.), *Abusir and Saqqara in the Year 2010*, Prague 2011, s. 570-615.

³⁰ Marcolin i Espinel zidentyfikowali dekorowane wapienne bloki pochodzące z grobowca Iniego w kolekcjach muzealnych w Japonii i Hiszpanii; zostały one nabyte na rynku antykwarycznym jako obiekty o nieznanym pochodzeniu. Por. Marcolin, *Iny, a Much-Travelled Official*, s. 307-309; Marcolin, Espinel, *The Sixth Dynasty Biographic Inscriptions of Iny*, s. 571.

³¹ Na temat lokalizacji kraju Jam, patrz np.: J. Yoyotte, *Pour une localisation du pays de Yam*, „Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale”, t. 52, 1953, s. 173-178; D. M. Dixon, *The Land of Yam*, „Journal of Egyptian Archaeology”, t. 44, 1958, s. 40-55; D. B. O'Connor, *The Locations of Yam and Kush and Their Historical Implications*, „Journal of the American Research Center in Egypt”, t. 23, 1986, s. 27-50.

³² Na temat szczególnej roli karłów i Pigmejów w starożytnym Egipcie, patrz np. W. R. Dawson, *Pygmies and dwarfs in ancient Egypt*, „Journal of Egyptian Archaeology”, t. 24, 1938, s. 185-18; K.-J. Seyfried, *Zwerg*, [w:] W. Helck, W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie*, t. VI., Wiesbaden 1986, kol. 1432-1435.

³³ Jest to ta sama inskrypcja, która zawiera wzmiankę o wyprawie do Puntu w czasach króla Izezi (por. wyżej, przypis 7); Sethe, *Urkunden des Alten Reiches*, s. 124. Literatura dotycząca inskrypcji Herchufa jest bardzo obszerna i obejmuje zarówno przekłady, jak i dyskusje na temat szczegółowych jej aspektów; por. np. E. Edel, *Inschriften des Alten Reiches V: Die Reiseberichte des*

Oba tytuły związane z obcymi krajami nosił również żyjący nieco później niż Herchuf, wspomniany już Pepinacht, zwany Heqaibem. Był on gubernatorem Elefantyny w późniejszych latach panowania Pepi II; poprowadził co najmniej trzy ekspedycje na dalekie południe i podobnie jak Herchuf został pochowany na Qubbat al-Hawa. Nic nie wskazuje na to, by on sam podróżował do Puntu, ale za jego życia planowano wyprawę do tego kraju (choć nie wiadomo, czy doszła ona do skutku)³⁴.

Kolejnym urzędnikiem noszącym te same tytuły, co Ichi, był niejaki Czecci, który prowadził ekspedycje (niestety, nie znamy ich daty, choć wydaje się, że było to pod koniec długiego panowania Pepi II) do Byblos i Puntu³⁵. To samo imię nosił jeden z uczestników ekspedycji dowodzonej przez Ichiego, a upamiętnionej w Wadi Hammamat³⁶. Nie jest pewne, czy chodzi o tę samą osobę, czy na przykład o ojca i syna (dziedziczenie imion nie było rzadkością w tym okresie, czego najlepszym dowodem może być przypadek Ichiego i jego syna).

Cel podróży Ichiego

Z zachowanych inskrypcji wynika jasno, że Ichi pochowany w Sakkarze dowodził ekspedycją, która przechodziła przez Wadi Hammamat, a po powrocie został nagrodzony tytułami „Tego, który wzbudza lęk przed Horusem w obcych krajach” i „Tego, który przynosi produkty obcych krajów swojemu panu”. Biografie innych urzędników noszących te tytuły świadczą, że były one nadawane tylko w uznaniu wyjątkowych dokonań, do jakich należały wyprawy do Lewantu lub w głąb Nubii, ale nie do położonych stosunkowo blisko i odwiedzanych znacznie częściej kamieniołomów na Pustyni Wschodniej. Wydaje się to wskazywać, że celem ekspedycji dowodzonej przez Ichiego nie było samo Wadi Hammamat (wówczas nie

xrw-xwjjf (Herchuf), [w:] O. Firchow (red.) *Ägyptologische Studien: Festschrift Hermann Grapow*, Berlin 1955; E. Edel, *Nachträge zu den Reiseberichten des xrw-xwjjf (Herchuf)*, „Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde”, t. 85, 1960, s. 18 - 23; Strudwick, *Texts from the Pyramid Age*, s. 330-333; przekłady na język polski: J. Popielska-Grzybowska, w: J. Lipińska (red.), *Tajemnice papirusów*, Warszawa 2005, s. 61-63); F. Taterka, *Biografia egipskiego dostojnika z okresu Starego Państwa na przykładzie inskrypcji z grobowca Her-chufa*, „Scripta Biblica et Orientalia”, t. 5, 2013, s. 25-49.

³⁴ Por. przypis 8. Działalność Pepinachta opisuje inskrypcja biograficzna w jego grobowcu (Sethe, *Urkunden des Alten Reiches*, s. 131-135; Strudwick, *Texts from the Pyramid Age*, s. 333-335). Po śmierci został uznany za lokalnego świętego, jego kult rozkwitał za czasów Średniego Państwa [L. Habachi, *Elephantine IV: The sanctuary of Heqaib* (Archäologische Veröffentlichungen 33), Mainz am Rhein, 1985].

³⁵ P. Newberry, *Two Old Kingdom travellers to Byblos and Pwenet*, „Journal of Egyptian Archaeology”, t. 24, 1938, s. 182-184. Oprócz wspomnianych, tytuły te nosili dwaj inni urzędnicy z czasów późnego Starego Państwa, o których działalności nic ponadto nie wiadomo: Inikaf (Fakhry, A., *Stela of a boat-captain Inikaf*, „Annales du Service des Antiquités d'Égypte”, t. 38, 1938, s. 41-42) i Chenti (Sethe, *Urkunden des Alten Reiches*, s. 141.16).

³⁶ Couyat, Montet, *Ouâdi Hammâmât*, s. 46, nr 35, pl. X.

byłoby powodów, by otrzymał takie tytuły), lecz ziemie położone dalej, a daleką krainą, do której droga prowadziła przez tę dolinę, był Punt.

Tak więc, choć inskrypcje w samym grobowcu Ichiego nie zawierają wzmianki o krainie Punt³⁷, tytuły noszone przez tego urzędnika, w zestawieniu z innymi źródłami dotyczącymi wypraw podejmowanych przez starożytnych Egipcjan, pozwalają przypuszczać, że do listy znanych ekspedycji do Puntu zorganizowanych w epoce budowniczych piramid można dodać jeszcze jedną – nieznaną wcześniej, wysłaną przez Pepi I, pod dowództwem Nosiciela Pieczęci Boga imieniem Ichi. Tytuły, jakie nosił Ichi po powrocie z wyprawy, wskazują, że zakończyła się ona sukcesem. Badania i studia nad grobowcem Ichiego wciąż trwają; wapienna konstrukcja poważnie ucierpiała i dotychczas nie udało się odnaleźć wszystkich jej fragmentów, nie było też możliwe zbadanie szybów grobowych³⁸. Nie można wykluczyć, że brakujące fragmenty dekoracji lub zawartość komór grobowych dostarczą z czasem więcej informacji na temat działalności i podróży tych intrygujących postaci: Ichiego i jego syna.

Dr hab. Kamil O. Kuraszewicz: adiunkt w Sekcji Egiptologii Zakładu Wschodu Starożytnego (Wydział Orientalistyczny UW), kierownik Katedry Języków i Kultur Afryki (WO UW), członek Polsko-Egipskiej Misji Archeologicznej w Saqqara. Zainteresowania badawcze: Egipt w III tysiącleciu p.n.e., ze szczególnym uwzględnieniem administracji państwowej i kontaktów z zagranicą.

Bibliografia

Abd el-Raziq, M., Castel, G., Tallet, P., Marouard G., *The Pharaonic Site of Ayn Soukhna in the Gulf of Suez. 2001-2009 Progress Report*, [w:] P. Tallet, E. Mahfouz (red.), *The Red Sea in Pharaonic Times. Recent Discoveries along the Red Sea Coast* (BdE 155), Le Caire 2012, pp. 3-19.

³⁷ Należy podkreślić, że inskrypcje w grobowcu Ichiego nie zostały nigdy ukończone, a ponadto zachowały się fragmentarycznie, dlatego mogą nie dawać pojęcia o wszystkich dokonaniach tego dostojnika.

³⁸ Główny szyb, najprawdopodobniej należący do Ichiego – ojca, został odkopany do głębokości niemal 15 metrów, po czym prace musiały zostać przerwane ze względu na wyjątkowo kruchą w tym miejscu skałę. Komora grobowa znajduje się poniżej eksplorowanej dotychczas części szybu i dotarcie do niej będzie wymagało skonstruowania odpowiednich zabezpieczeń. Drugi szyb, zapewne przeznaczony dla syna, przecina znajdujący się poniżej grobowiec i będzie przedmiotem badań w nadchodzącej kampanii wykopaliskowej.

- Allen, J. P., *The Egyptian Concept of the World*, [w:] D. O'Connor, S. Quirke (red.), *Mysterious Lands*, London, 2003, s. 23-30.
- Aston, B., Harrell, J. A., Shaw, I., *Stone*, [w:] P. T. Nicholson, I. Shaw (red.), *Ancient Egyptian Materials and Technology*, Cambridge 2000, s. 5-77.
- Boreux, M. Ch., *Études de nautique égyptienne: l'art de la navigation en Égypte jusqu'à la fin de l'Ancien Empire* (Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale 50), Le Caire 1924-25.
- Bradbury, L., *Reflections on Traveling to 'God's Land' and Punt in the Middle Kingdom*, „Journal of the American Research Center in Egypt”, t. 25, 1988, s. 127-156.
- Bradbury, L., *Kpn-boats, Punt Trade, and a Lost Emporium*, „Journal of the American Research Center in Egypt”, t. 33, 1996, s. 37-60;
- Couyat, J., Montet, P., *Les Inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques du Ouâdi Hammâmât*, Le Caire 1912;
- Dawson, W. R., *Pygmies and dwarfs in ancient Egypt*, „Journal of Egyptian Archaeology”, t. 24, 1938, s. 185-18.
- Dixon, D. M., *The Land of Yam*, „Journal of Egyptian Archaeology”, t. 44, 1958, s. 40-55.
- Edel, E., *Inschriften des Alten Reiches V: Die Reiseberichte des xrw-xwjf (Herchuf)*, [w:] O. Firchow (red.) *Ägyptologische Studien: Festschrift Hermann Grapow*, Berlin 1955.
- Edel, E., *Nachträge zu den Reiseberichten des xrw-xwjf (Herchuf)*, „Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde”, t. 85, 1960, s. 18-23.
- Eichler, E., *Untersuchungen zum Expeditionswesen des ägyptischen Alten Reiches*, Wiesbaden 1993.
- El Awady, T., *King Sahure with the Precious Trees from Punt in a Unique Scene!*, [w:] M. Bárta, *The Old Kingdom Art and Archaeology, Proceedings of the conference held in Prague, May 31 – June 4, 2004*, Prague, 2006, s. 37-44.
- Fakhry, A., *Stela of a boat-captain Inikaf*, „Annales du Service des Antiquités d'Égypte”, t. 38, 1938, s. 35-45.
- Fattovich, R., *The problem of Punt in the light of recent field work in the Eastern Sudan*, [w:] Schoske Sylvia (red.) *Akten des Vierten Internationalen Ägyptologischen Kongresses – München 1985*, Hamburg, 1991, s. 257-272.
- Fattovich R., *Punt: The archaeological perspective*, „Beiträge zur Sudanforschung”, t. 6, 1996, s. 15-29.
- Fattovich R., *Egypt's trade with Punt: New discoveries on the Red Sea coast*, „British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan”, t. 18, 2012, s. 1-51.
- Goyon, G., *Nouvelles inscriptions rupestres du Wadi Hammâmât*, Paris, 1957.
- Gundlach R., *Wadi Hammamat*, [w:] W. Helck, W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1975-86, t. VI, kol. 1099-1113.

- Habachi, L., *Elephantine IV: The sanctuary of Heqaib* (Archäologische Veröffentlichungen 33), Mainz am Rhein, 1985.
- Harvey, S. P., *Interpreting Punt: Geographic, cultural and artistic landscapes*, [w:] D. O'Connor, S. Quirke (red.), *Mysterious Lands*, London, 2003.
- Herzog, R., *Punt* (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo 6), Glückstadt 1968.
- Hikade, T., *Das Expeditionswesen im Neuen Reich: Ein Beitrag zu Rohstoffversorgung und Außenhandel* (Studien zur Archäologie und Geschichte Ägyptens 21), Heidelberg 2001.
- Hornung, E., Krauss, R., Warburton, D. A. (red.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden-Boston 2006;
- Jones, D., *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*, Oxford 2000.
- Kemp, B., *Ancient Egypt: Anatomy of a civilization*. London and New York, 2007.
- Kitchen, K. A., *Punt and how to get there*, „Orientalia”, t. 40, 1971, s. 184–207.
- Kitchen, K. A., *Punt*, [w:] W. Helck, W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1975-86, t. IV, kol. 1198-1201.
- Köpp-Junk, H., *Travel*, [w:] E. Frood, W. Wendrich (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, 2013 (<http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz002gvzmf>).
- Kuraszkiewicz, K. O., *The title ḥtmj-nṯr – god's sealer – in the Old Kingdom*, [w:] M. Bárta (red.), *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference Held in Prague, May 31-June 4, 2004*, Prague 2006, s. 193-195.
- Kuraszkiewicz, K. O., *Saqqara V. Old Kingdom Structures between the Step Pyramid Complex and the Dry Moat. Part 1: Architecture and Development of the Necropolis*, Varsovie 2013.
- Kuraszkiewicz, K. O., *The Tomb of Ikhi/Mery in Saqqara and Royal Expeditions During the Sixth Dynasty*, „Etudes et Travaux”, t. 27, 2014, s. 202-216.
- Lepsius, K. R., *Denkmäler aus Ägypten und Äthiopien*, 12 tomów, Berlin 1849-59.
- Lipińska, J. (red.), *Tajemnice papyrusów*, Warszawa 2005.
- Marcolin, M., *Iny, a Much-Travelled Official of the Sixth Dynasty: Unpublished Reliefs in Japan*, [w:] M. Bárta, F. Coppens, J. Krejčí (red.), *Abusir and Saqqara in the Year 2005*, Prague 2006, s. 282-310.
- Marcolin M., Espinel, A. D., *The Sixth Dynasty Biographic Inscriptions of Iny: More Pieces to the Puzzle*, [w:] M. Bárta, F. Coppens, J. Krejčí (red.), *Abusir and Saqqara in the Year 2010*, Prague 2011, s. 570-615.
- Meeks D., *Locating Punt*, [w:] D. O'Connor, S. Quirke (red.), *Mysterious Lands*, London, 2003, s. 53–80.

- Moritz, G. L., Dominy, N. J., Ikram, S., *Baboons, stable isotopes, and the location of Punt*, Abstract of the American Research Center in Egypt's 61st Annual Meeting, California, Oakland, 2010, s. 70.
- Myśliwiec K., *West Saqqara in 2002*, „Polish Archaeology in the Mediterranean”, t. 14, 2003, s. 121-126.
- Myśliwiec, K., Kuraszkiewicz, K., Czerwik, D., Rzeuska, T., Kaczmarek, M., Kowalska, A., Radomska, M., Godziejewski, Z., *Saqqara I. The Tomb of Merefnebef*, Varsovie, 2004.
- Myśliwiec, K., Kuraszkiewicz, K. (with contributions by A. Kowalsk, M. Radomska, T. Rzeuska, M. Kaczmarek, I. Kozieradzka, Z. Godziejewski, S. Ikram, A. Zatorska),. *Saqqara IV. The Funerary Complex of Nyankhnefertem*, Varsovie 2010.
- Naville, E., *The Temple of Deir el-Bahari III*, London 1898.
- Newberry, P. E., *Two Old Kingdom travellers to Byblos and Pwenet*, „Journal of Egyptian Archaeology”, t. 24, 1938, s. 182-184.
- O'Connor, D. B., *The Locations of Yam and Kush and Their Historical Implications*, „Journal of the American Research Center in Egypt”, t. 23, 1986, s. 27-50.
- Phillips, J., *Punt and Aksum: Egypt and the Horn of Africa*, „The Journal of African History”, t. 38, nr. 3, 1997, s. 423-457.
- Radomska, M., Kowalska, A., Kaczmarek, M., Rzeuska, T. I., with contributions by E. Kopp, K.O. Kuraszkiewicz, J.K. Winnicki (red. K. Myśliwiec), *Saqqara III. The Upper Necropolis, Part I: The Catalogue with drawings*, Varsovie 2008.
- Scholz, P., *Fürstin Iti – die 'Schönheit' aus Punt*, „Studien zur altägyptischen Kultur”, t. 11, 1984, s. 529-556.
- Schott, E., *Die Biographie des Ka-em-tenenet*, [w:] J. Assmann, E. Feucht, R. Grieshammer (red.), *Fragen an die altägyptische Literatur. Gedenkschrift E. Otto*, Wiesbaden, 1977, s. 443-461.
- Sethe, K., *Urkunden des Alten Reiches*, Leipzig 1933.
- Seyfried, K.-J., *Zwerg*, [w:] Wolfgang Helck (red.), *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1975-86, t. VI, kol. 1432-1435.
- Sidebotham, S. E., Hense, M., Nouwens, H. M., *The Red Land: The Illustrated Archaeology of Egypt's Eastern Desert*, Cairo 2008.
- Smith H. S., *Saqqara*, [w:] W. Helck, W. Westendorf (red.), *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden 1975-86, t. V, kol. 386-428.
- Smith, W. S., *The Land of Punt*, „Journal of American Research Center in Egypt”, t. 1, 1962, s. 59-61.
- Strudwick, N., *Texts from the Pyramid Age*, Atlanta 2005.
- Tallet, P., *Les Égyptiens et le littoral de la mer Rouge à l'époque pharaonique*, „Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres”, t. 153/2, 2009, s. 687-719.

- Tallet, P., *Ayn Sukhna and Wadi el-Jarf: Two newly discovered pharaonic harbours on the Suez Gulf*, „British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan”, t. 18, 2012, s. 147-168.
- Tallet, P., *Deux notes sur les expéditions au pays de Pount à la lumière de nouvelles données archéologiques*, „Revue d’Égyptologie”, t. 64, 2013, s. 189-203.
- Tallet, P., Marouard, G., Laisney, D., *Un port de la IVe dynastie au Ouadi al-Jarf (Mer Rouge)*, „Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale”, t. 112, 2012, s. 399-446.
- Taterka, F., *Biografia egipskiego dostojnika z okresu Starego Państwa na przykładzie inskrypcji z grobowca Her-chufa*, „Scripta Biblica et Orientalia”, t. 5, 2013, s. 25-49.
- Vinson, S., 2009, *Seafaring*, [w:] E. Froot, W. Wendrich (red.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, 2009 (<http://escholarship.org/uc/item/9d93885v>).
- Wilkinson, T. A. H., *Royal Annals of Ancient Egypt*, London and New York, 2000.
- Yoyotte, Y., *Pour une localisation du pays de Iam*, „Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale”, t. 52, 1953, s. 173-178.

